

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20582> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Visser, Willem Gerrit

Title: De classis Brielle 1574-1623

Issue Date: 2013-02-28

De classis en haar geschiedenis

WAT IS EEN CLASSIS?

Een classis is ‘de ambtelijke vergadering waarin een aantal afgevaardigde ambtsdragers van in elkaars nabijheid gelegen kerken bijeenkomt om leiding te geven aan het gezamenlijke leven en werken in haar ressort. De classis neemt daarbij een positie in tussen enerzijds de kerkenraad en anderzijds de synode (...).’¹⁰ Teruggaande naar de 16^e eeuw zou men de classis kunnen beschouwen als uiting van de behoefte aan een zodanige organisatorische vormgeving van de gereformeerde kerk in de Nederlanden, waarbij men enerzijds het centralistische episcopalisme van de oude rooms-katholieke kerk wilde vermijden, maar anderzijds plaatselijk independentisme de pas trachtte af te snijden.

Geen bisschoppelijke hiërarchie dus, want daarvan had de gereformeerde kerk, die haar uitgangspunt nam in de plaatselijke gemeente, een uitgesproken afkeer (‘Gheen kercke sal over een ander kercke (...) heerschappie voeren’) maar wel een gezamenlijke kerkelijke organisatie waarin de plaatselijke gemeenten op basis van gelijkheid participeerden. Zo ontstond het presbyteriale-synodale stelsel,¹¹ genoemd naar enerzijds het presbyterium (kerkenraad) ofwel de presbyter (ouderling), die gezien werd als de meest typerende ambtsdrager in de gemeente, en anderzijds naar de synode(...) als ‘meerdere’ (let wel, niet: ‘hogere’, vergadering).¹² Het systeem kende dus wel een gelaagde opbouw, waarvan de classis het middenniveau vormde, de verbindende schakel als het ware tussen plaatselijke gemeenten en de provinciale en nationale synodes. Waar de Lutheranen kozen voor de superintendent als opvolger van de bisschop, was in de gereformeerde kerkstructuur die vervangende rol weggelegd voor de meerdere vergaderingen in het algemeen en de classis in het bijzonder.¹³ Pettegree noemt de classis dan ook ‘the distinctive feature of a presbyterian church order’.¹⁴ Het mag echter ook duidelijk zijn dat er in de praktijk tot op de huidige dag altijd een spanningsveld heeft bestaan tussen het ‘presbyteriale’ en ‘synodale’ element.

Wat betreft de classis hangt het laatste ook samen met haar ontstaansgeschiedenis. In de loop van de eerste helft van de 16e eeuw ontstonden onder uiteenlopende benamingen ‘prototypen’ van de classis in Frankrijk, Duitsland, Zwitserland en Engeland. We kennen de *Prophezy* in Zürich vanaf 1525, de *Convocaß* in Straatsburg sinds 1534, de *Vénérable Compagnie des pasteurs* in Genève sedert 1538 en de in 1544 ingestelde *coetus* in Emden.¹⁵ Voor ons is het slechts van belang te signaleren dat deze bijeenkomsten, waarop vooral de geloofsleer en de uitleg van de Heilige Schrift centraal stonden, alleen bestemd waren voor predikanten en, afhankelijk van de situatie, hoogleraren, theologiestudenten en geïnteresseerde leken. Ook de in 1560 door Johannes à Lasco in Londen opgerichte *coetus* en de in de Franse kerkorde (*Discipline Ecclésiastique*) ingestelde *colloque* werden aanvankelijk alleen bijgewoond door predikanten maar

---

¹⁰ Deze definitie, samengesteld uit definities van D. Nauta en van L.C. van Drimmelen, is afkomstig uit Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 36. Zie voor een kerkrechtelijke oriëntatie over de classis: Bouman, *Gereformeerd kerkrecht* II, 124-156; Van den Heuvel, *De Hervormde kerkorde*, 108-110.

¹¹ Over het presbyteriale-synodale stelsel zie: Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 49-50 en Van ’t Spijker, ‘Het presbyteriale-synodale stelsel’ in: Van ’t Spijker e.a. (ed.), *De kerk*, 326-338, die ook het episcopalisme (*ibidem*, 301-312) en het independentisme ofwel congregationalisme (*ibidem*, 313-325) bespreekt. Zie hierover ook: Plomp, ‘De kerkorde van Emden’, 89-97.

¹² Ook de term ‘bredere’ vergadering is wel gebezigd, Schokking, *De leertucht*, 32.

¹³ Van den Heuvel stelt dat de classische vergadering de taken van de vroegere bisschop heeft overgenomen. In de huidige kerkorde zijn daarvan nog maar enkele sporen van terug te vinden, Van den Heuvel, *De Hervormde kerkorde*, 96.

¹⁴ Pettegree, *Foreign protestant communities in sixteenth-century London*, 270; Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 50.

¹⁵ De opsomming is niet uitputtend, zie voor een uitgebreidere beschrijving: Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 53-68.

ontwikkelde zich tot vergaderingen, waaraan ook ouderlingen en diakenen deelnamen.¹⁶ Daarmee komen we in de buurt van de classis in de betekenis van een vergadering van gemeenten in een bepaalde regio. Toegespitst op de classis zouden we het hiervoor genoemde spanningsveld dan ook kunnen samenvatten in de vraag: is de classis een onderlinge bijeenkomst van predikanten of een bijeenkomst van (ook) door ouderlingen vertegenwoordigde gemeenten? Het laatste was het ideaal; zoals we zullen zien, tendeerde de praktijk in de richting van het eerste. En hoe meer de predikanten in de classis de lakens uitdeelden, hoe minder ook het presbyteriale karakter van de classis uit de verf kwam.¹⁷

EEN HISTORISCH-KERKRECHTELIJKE VERKENNING

In 2005 verscheen de al genoemde dissertatie van C. van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis. Classicaal type tussen idee en werkelijkheid (1571-2004)*. Van den Broeke omschrijft zijn studie als ‘een kerkjuridisch onderzoek met een kerkhistorische benadering’.¹⁸ Ondanks de in de ondertitel genoemde periode 1571-2004 ligt het zwaartepunt van zijn studie evenwel in de tijd na 1816. Het eerste hoofdstuk, dat het tijdvak van 1571 tot 1816 behandelt, wordt door de auteur bestempeld als een ‘inleidend’ hoofdstuk. Verder concentreert Van den Broeke zich op het functioneren van de classis binnen de kerk; de interactie met overheid en maatschappij blijft buiten beschouwing.

In het genoemde inleidende hoofdstuk introduceert Van den Broeke het begrip ‘classicaal type’. De auteur geeft zelf helaas geen precieze definitie daarvan maar - afgaande op zijn betoog - is een ‘classicaal type’ opgebouwd uit een drietal structuurelementen: de samenstelling (*de personis*), het arbeidsveld (*de rebus*) en de werkwijze (*de processibus*).¹⁹ Vanaf het Convent van Wezel gaven de verschillende achtereenvolgende synoden een (soms op onderdelen) verschillende inhoud aan deze structuurelementen. Op die manier komt Van den Broeke tot een respectabel aantal klassicale typen waarvan voor ons de volgende relevant zijn:

1. het Wezelse type van 1571
2. het Emdense type van 1571
3. het Dordtse type van 1574
4. het Dordtse type van 1578
5. het Middelburgse type van 1581
6. het Haagse type van 1586

Van den Broeke noemt dan ook nog het Utrechtse, het Zeeuwse en het Friese type. Tezamen met de klassicale typen van na 1619 vallen die echter qua tijd en/of ruimte buiten ons aandachtsgebied.²⁰ Verder wordt het Dordtse type van 1619 (dus het klassicale type van de Nationale Synode te Dordrecht in 1618-1619 die aan de classis een omvangrijk arbeidsveld toebedeelde²¹) hier slechts terloops genoemd omdat de Staten van Holland geen approbatie gaven aan de *Dordtse Kerkorde van 1619*. Wel moeten we enige

---

¹⁶ Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 58-61; Von Hoffmann, *Das Kirchenverfassungsrecht*, 128-129; Van Lieburg, *De reformatorense profetie*, 22-30.

¹⁷ Zie het scherpe oordeel van Kleyn: ‘De praktijk leerde dat de theorie, in de kerkenordening nedergelegd, waardeloos was, dat het werk der ouderlingen, hoe nuttig ook in de plaatselijke Gemeente, niet de minste vrucht opleverde voor het bestuur van het geheel der kerken’, Kleyn, *Algemeene kerk*, 67. Zie ook Schokking, *De leertucht*, 27-28.

¹⁸ Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 42; zie ook 43.

¹⁹ Ontleend aan de *Institutiones Iuris Canonici*, Van den Broeke, *ibidem*, 41-42.

²⁰ Verschoor merkt in zijn inleiding op de RGP-uitgave van de klassicale acta van de classis Gorinchem op dat ‘het beeld van het klassicale instituut’ met deze typologie eerder wordt vergruisd dan verhelderd: zie Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, XXI-XXII. We gebruiken het betoog van den Broeke hier alleen om een overzicht van de kerkrechtelijke ontwikkeling van de classis te schetsen en zullen het concept ‘classicaal type’ verder niet hanteren of toetsen aan de praktijk in de classis Brielle.

²¹ Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 81.

aandacht besteden aan de *Kerckenordeninghe gemaect by eenighe Politijcken ende Ecclesiastijcken in den Haghe, in februario anno 1591*.²²

Over het Wezelse type kunnen we heel kort zijn. In artikel 2 van het eerste hoofdstuk sprak het Convent niet meer uit dan dat ‘men bequamelelyck afdeyle elke Nederlandsche provincie in sekere classen’.²³ Er zou een ‘provinciale synode van geheel Nederland(...)’ (artikel 3) moeten bijeenkomen om nadere regelingen te treffen betreffende ‘de vaste en billijke afdeeling der provinciën in classen of parochiën, de vaste bijeenkomsten zoowel van iedere classis afzonderlijk als van alle classen in het gemeen, haar orde, regeling, gezag en censuur’ (artikel 5).²⁴ Samenstelling, werkwijze en taken bleven echter nog oningevuld. De Emdense synode van 1571 werkte die aspecten wel verder uit. ‘Emden’ gaf veel meer bijzonderheden over wat op de classicale vergaderingen aan de orde diende te komen.²⁵ Bepaald werd dat in elke vergadering door de aanwezige predikanten uit hun midden een president moest worden gekozen die de vergadering opende en afsloot met gebed. Eén van de predikanten zou een korte preek (propositie) dienen te houden die onderling werd beoordeeld en besproken. Verder was het de taak van de president te informeren naar het wel en wee van de plaatselijke gemeenten. Het ging dan om vragen of de kerkenraden regelmatig vergaderden, of de kerkelijke tucht werd uitgeoefend, of er leerstellige kwesties aan de orde waren, hoe het er voor stond met de armenzorg en de zorg voor de scholen. Daarnaast wees de vergadering deputaten naar de provinciale synode(...) aan. Tenslotte werden datum, tijd en plaats van de volgende vergadering bepaald.²⁶ De classis mocht verder alleen zaken behandelen die allen gezamenlijk aangingen. Tegen een besluit van de classis was beroep bij de (provinciale of particuliere) synode(...) mogelijk. Hoeveel personen de gemeenten mochten afvaardigen en wie (concreet: wel of geen kerkenraadsleden) werd niet geregeld.

Binnen het Emdense type is er dus geen plaats voor direct ingrijpen in de gang van zaken bij een plaatselijke gemeente. Hoogstens kon de classis door het bespreken van het functioneren van de gemeenten indirect invloed uitoefenen op het kerkelijk leven op lokaal niveau.

De provinciale synode van Dordrecht in 1574 schreef de classes voor elke maand te vergaderen op verschillende plaatsen ‘d’een na d’ander’ (ordinaris vergaderingen).²⁷ Zonodig kon men ook buitengewone (extraordinaris) bijeenkomsten houden. Expliciet werd nu de classis belast met de examinering van predikanten.²⁸ Ook deze synode zweeg over de afvaardiging van ouderlingen naar de classis.

Overigens werd deze kerkorde door de Staten van Holland en Zeeland niet aanvaard, bevreesd als zij waren dat deze kerkorde ten koste zou gaan van de autoriteit van de wereldlijke magistraten en overheden. Volgens het standpunt van de Staten zou buiten de magistraat in ‘geen stad of dorp enig ander college of consistorie (...) mogen bestaan dan met advies, nominatie en instelling van de magistraat ter plaatse’.²⁹ Zij zagen meer in een college van drie of vier ‘gekwalficeerde’ personen die als commissarissen toezicht zouden houden op de kwaliteit van de predikanten. De kerk zag dit echter als een onaanvaardbare inbreuk op de geestelijke regering van de kerk. Zij bedoelt bovendien absoluut niet ‘den

---

²² *Ibidem*, 80.

²³ Vertaling van: ‘Et simul Belgiae singulae provinciae in certas as ratas classes seu paroecias distribuantur’, Rutgers, *Acta*, 10.

²⁴ Artikel 3: ‘... synodum provincialem totius Belgii...’, artikel 5: ‘(...) de provinciarum rata et aequabili per classes seu paroecias distributione, de singularum classium sigillatim atque omnium universim ratis conventibus, eorundemque ordine, ratione, autoritate, censura.’ Rutgers, *ibidem*.

²⁵ Zie ook Rutgers, *Acta*, 58-61 en 105-109. Over de continuïteit tussen Wezel en Emden: Geudeke, *Classis Edam*, 105-107.

²⁶ Zie puntsgewijze opsomming bij Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 65.

²⁷ Een uitzondering werd gemaakt voor de classes Dordrecht en Gouda (tweemaandelijks vergaderen); Rutgers, *Acta*, 141.

²⁸ Art. 13, *ibidem*, 137.

²⁹ Van ’t Spijker, ‘De kerkorde van Dordrecht van 1578’, 131.

politischen ampt prejudiciabel' te zijn, aangezien de kerk alleen over kerkelijke aangelegenheden oordeelt, aldus een remonstrantie opgesteld op de particuliere synode in Rotterdam.³⁰ De Staten hebben niettemin in 1576 door een commissie een aantal kerkelijke wetten laten ontwerpen, 'zoo onzinnig, dat er zelfs niet aan gedacht kon worden die in te voeren.'³¹ De kerk en haar dienaren zouden er in een volledig afhankelijke positie van de overheid mee zijn gekomen; de overheid kreeg daarin het laatste woord over leergeschillen als de predikanten het niet eens werden en voor het heilig avondmaal zou geen censuur worden uitgeoefend. Hoewel ze uiteindelijk niet zijn ingevoerd, waren aan beide zijden de principiële stellingen betrokken.

Mede vanwege deze strubbelingen met de overheid kwam in 1578 te Dordrecht een nationale synode bijeen. Alleen een eensgezind optreden van de kerken zou het hoofd kunnen bieden aan de zorgen

'ten deele om de verscheyden gesinthen van sommigen onder ons, ten deele oock dat het te besorgen staet, dat sommigen van de Staten des lands hierin sullen willen meesteren'.³²

Hoofdstuk 2 van de acta, 'Van den kerckenraet ende andere kerckelicke versamelinghen' bevat een aantal bepalingen betreffende de classis.³³ In de classis hebben predikanten en ouderlingen zitting die elke maand of om de zes weken bijeenkomen in 'die plaetsen welcke met ghemeyn accordt daertoe bestemt worden'.³⁴ Voor het eerst worden nu dus ook de ouderlingen genoemd. In elke vergadering worden een praeses en scriba gekozen (elke gemeente heeft één stem); dezelfde persoon mag niet twee keer achter elkaar praeses zijn. De bedoeling is natuurlijk om dominantie van één persoon of één gemeente binnen de kring van de classis de kop in te drukken.

De vergadering wordt door de praeses geopend met gebed. Vervolgens vraagt hij van elke gemeente of de kerkenraad regelmatig vergadert, of de kerkelijke tucht wordt gehandhaafd, of er sprake is van ketterij, of de zorg voor de armen en scholen wordt behartigd 'ende andere dierghelycke dingen meer'. Elke predikant houdt bij toerbeurt een propositie 'van welcke de andere oordeelen ende van het ghene dat verbeteringhe behoeft hem vermanen sullen.' De classis kiest de afgevaardigden naar de synoden en bepaalt tijd en plaats van de eerstkomende bijeenkomst. Nieuw is de bepaling dat aan het eind van de zitting censura morum wordt gehouden 'over den ghenen dewelcke ofte in die versamelinghe yet der straffe werdich aengericht ofte de vermaninghe hares kerckenraets veracht hebben', een bepaling die wat betreft de classis Brielle aansloot bij een al bestaande praktijk. Daar was men al in 1575 begonnen met het houden van de onderlinge censura morum en in augustus van dat jaar besloot men op elke eerste bijeenkomst van een jaar censura te houden en 'voirt noch eens als de broederen dat goet bevinden sullen'.³⁵

Inzake alle kerkelijke vergaderingen (dus ook die van de kerkenraad) wordt enkele artikelen eerder gezegd dat alleen kerkelijke aangelegenheden worden behandeld.³⁶ Als er zaken zijn die deels kerkelijk, deels politiek zijn, zoals huwelijkszaken: 'het verschil dat daerover ontstaet sal by de overicheyt ende kerckenraet te samen gheeyndicht worden'.³⁷

Kortom: 'Dordrecht 1578' bevat enkele nieuwe punten maar bouwt voort op 'Dordrecht 1574' en 'Emden'.

---

³⁰ *Ibidem*, 132.

³¹ Aldus Kleyn, *Algemeene kerk*, 157-159.

³² Aldus Gaspar van der Heyden, geciteerd door Van 't Spijker, 'De kerkorde van 1578', 131. Hier staan in een notendop de twee 'pijnpunten' die tijdens het Twaalfjarig Bestand weer zouden opspelen.

³³ De artikelen 26-33, *ibidem*, 242-243.

³⁴ In de classisboeken van de classis Brielle staan voorin enkele in onderling overleg vastgestelde roosters voor het rouleren van de vergaderplaatsen.

³⁵ ACBr 8 aug. 1575.

³⁶ Artikel 17, Rutgers, *Acta*, 240.

³⁷ *Ibidem*.

Drie jaar later, in 1581, kwam in Middelburg³⁸ een tweede nationale synode bijeen. De daar opgestelde kerkorde was vooral het resultaat van een herordening van de eerdere kerkorden van 1571, 1574 en 1578 en wel zo ‘dat sindsdien van een echte kerkorde gesproken kan worden. De grondstructuur daarvan is door de latere synoden intact gelaten.’³⁹ In elk geval was de Middelburgse kerkorde compacter dan ‘Dordrecht 1578’ (69 tegenover 102 artikelen).

Toch ging het niet alleen maar om een soort redactionele opschoning van ouder overgeleverd kerkrecht. Bij de calvinisten leefde namelijk sterk de behoefte te komen tot een kerkorde waarin de verhouding tot de overheid min of meer definitief werd afgebakend. Daarbij zochten zij enerzijds de vrijheid van de kerk te waarborgen, anderzijds werd de overheid gezien als ‘voedsterheer’ (voogd) van de kerk en beschermer van de ware

religie.⁴⁰ De regel dat alleen kerkelijke zaken op de kerkelijke bijeenkomsten aan de orde hoorden te komen werd uitdrukkelijk herhaald. De eerder genoemde bepaling dat kwesties die deels kerkelijk, deels politiek waren – het ging dan vooral om huwelijkskwesties – in onderling overleg werden afgehandeld werd nu achterwege gelaten in een poging de indruk weg te nemen dat de kerk zich wilde inlaten met politieke aangelegenheden. Het huwelijksrecht was dus primair een politieke aangelegenheid. Daarnaast gaf de kerkorde het approbatierecht aan de plaatselijke overheid, mits ‘doende professie van de ghereformeerde religie’, bij het beroepen van predikanten.⁴¹

Van de vier hoofdstukken handelde één hoofdstuk ‘Van den kerckelicken tsamenkomsten’ waarvan een aantal artikelen de classes in het bijzonder aanging.⁴² De taken en werkwijze van de classis zijn wat summierder beschreven, maar wijken niet principieel af van wat in Dordrecht was vastgesteld. Het enige nieuwe was dat afgevaardigden alleen stemrecht hadden op basis van een ondertekende credentiebrief.⁴³

Mede door toedoen van de graaf van Leicester kwam in de zomer van 1586 in Den Haag opnieuw een synode bijeen. Daar werd een kerkorde aanvaard die, wat de classis betreft, nauwelijks van die van Middelburg verschilde maar wel een voor de werkwijze van de classes belangrijke vernieuwing introduceerde.⁴⁴ Deze betrof de in artikel 40 geboden mogelijkheid deputaten of visitatoren te benoemen die namens de classis tussen de reguliere vergaderingen in handelend konden optreden. Tot dan toe was dit door de verschillende synodes afgehouden omdat ‘visitatoren’ teveel herinnerden aan ‘inspectores of superintendentes’ en daarmee aan een episcopale kerkinrichting zoals de Lutherse.⁴⁵ Zoals we zullen zien maakte ook de classis Brielle, in navolging van onder meer de classis Dordrecht, meermalen gebruik van visitatoren.

Leicester, niet gezegend met al te veel begrip van en voor de staatkundige verhoudingen in de Nederlanden, legde deze kerkorde ter approbatie voor aan de Staten-Generaal. Ondanks herhaalde aandrang daartoe hebben de Staten-Generaal zich daartoe niet laten verleiden. Artikel XIII van de Unie van Utrecht gaf met zo veel woorden aan dat de religie een zaak was van de afzonderlijke gewesten (mits een ieder in zijn geweten werd vrij gelaten) en de gewesten hielden die bevoegdheid stevig in eigen

---

³⁸ Over de betekenis van de Middelburgse synode: Bremmer, ‘De Nationale synode van Middelburg (1581)’.

³⁹ Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 72.

⁴⁰ Naar Jesaja 49 : 23; Bremmer, ‘Nationale synode van Middelburg’, 26-27.

⁴¹ Ibidem, 29.

⁴² De artikelen 30-32: Rutgers, *Acta*, 386-388.

⁴³ Art. 25: *ibidem*, 385.

⁴⁴ Een geautoriseerde kopie van deze kerkorde in SAVPR, AC Brielle, inv.nr. A1, met daarachter een door Aegidius Johannis Frisius opgestelde en door de predikanten van de classis Brielle ondertekende verklaring.

⁴⁵ Hierover Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 75: ‘Het wederzijdse toezicht van de kerken door middel van afgevaardigden in de classis functioneerde niet.’

handen.⁴⁶ Maar er waren ook inhoudelijke bezwaren, blijkend uit de tekst waarmee de Staten van Holland de kerkorde approbeerden: zij stipuleerden onder meer uitdrukkelijk dat de overheden ‘sullen blyven by haer recht ende gebruyck, nopende het aennemen ende afstellen van de kerckendienaren ende schoolmeesteren’ en dat zij ‘niet en sullen wesen geprejudicieert van haer recht ende autoriteyt, henluyden in hare heerlyckheyden in alle politijcke saecke ende ‘tgene daeraen hangt, competerende’.⁴⁷ Dat de kerkenraden predikanten konden beroepen zonder de overheid hierbij te betrekken, ging dus niet door.⁴⁸

Een poging om de invloed van de overheid in de kerk te versterken was de kerkorde van ’s-Gravenhage van 1591, opgesteld door een commissie bestaande uit personen van de overheid (onder wie Oldenbarnevelt) en een aantal predikanten. Ook nu strandde deze kerkorde omdat de kerk er niet aan wilde en de kerkorde bleef, in de woorden van Trigland, ‘voor dien tijt achter de banck legghen, of wierdt aen de spijcker gehangen als een vergeten proces in de sack’.⁴⁹ Niettemin heeft deze kerkorde nog een belangrijke rol gespeeld tijdens de bestandstwisten omdat de Staten van Holland in hun beleid juist op deze kerkorde teruggrepen. Ook de classis Brielle zou te maken krijgen met het ‘bysitten der magistraten in kerkelijke en classicale vergaderingen, om te weten wat daer ommeginck’,⁵⁰ de zogenaamde commissarissen-politiek.

Samenvattend zien we vanaf de synode van Emden (het convent van Wezel legde niet meer dan de basis maar liet samenstelling, werkwijze en taken nog geheel open) een doorgaande ontwikkeling van de classis tot een volwaardig gevestigd kerkelijk instituut. Deze ontwikkeling was aan het eind van de 16^e eeuw voltooid; de verdere kerkordelijke uitbouw van de classis op de synode van Dordrecht in 1618-1619 heeft voor ons onderwerp geen verdere betekenis meer aangezien de Dordtse kerkorde nooit door de Staten van Holland is aanvaard..

EEN HISTORIOGRAFISCHE VERKENNING

De betekenis van de classes voor de totstandkoming en verdere ontwikkeling van de gereformeerde kerk in de Noordelijke Nederlanden staat *in historicis* buiten kijf. Toch is de rol van de classis betrekkelijk lang op de achtergrond gebleven. De geschiedschrijving van de kerk als instituut (ruwweg: het vak kerkgeschiedenis met aftrek van de dogmengeschiedenis) heeft een van oorsprong nogal kerkrechtelijke inslag. Zo wijdden Ypey en Dermout in hun *Geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk* (verschenen in 1819-1824) weliswaar een hoofdstuk met ‘historische aanmerkingen’ aan het bestuur van de hervormde kerk, maar dat hoofdstuk heeft een sterk formeel kerkjuridische invalshoek, hetgeen ook past bij het karakter van dit ‘klassiek geworden’ werk.⁵¹

Die kerkrechtelijke invalshoek staat niet geheel op zichzelf. Het werk van Ypey en Dermout kwam op de markt in een periode waarin vanuit Duitsland de Historische Rechtsschool juist in opkomst was, maar waarvan de invloed uiteindelijk doorwerkte tot in de twintigste eeuw. De aandacht van deze stroming ging

---

⁴⁶ Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede*, 65. Men kan dit wel betitelen als een constant grondbeginsel in de gewestelijke politiek, zie hierover ook: Groenveld, ‘Unie, religie en militie’, 76-77, Hofman, *Eenich achterdencken*, 47.

⁴⁷ Uuytenbogaert, *Kerckelicke historie*, 58.

⁴⁸ Hierover Hofman, *Eenich Achterdencken*, 92, waar tevens de bezwaren van Uuytenbogaert uitgebreid worden uiteengezet.

⁴⁹ Aangehaald bij Hofman, *ibidem*, 95.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Ypey en Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche hervormde kerk* I, 361-426. Zie ook de opmerking van J. Kamerling in zijn artikel over Ypey in *BLGNP* II, 468-471, aldaar 471: ‘Het object van Y’s kerkhistorisch werk was uiteraard de kerk en haar geschiedenis, maar daaruit toch vooral de data en facta, de theol. leer en wetenschap. De inwendige kerkgeschiedenis – het kerkelijk leven der gemeente, de gelovige mens – is niet tot leven gekomen.’

sterk uit naar de ontwikkeling van het ‘historisch gegroeide’ recht en inspireerde gedurende de negentiende eeuw de uitgave van talrijke edities van historische rechtsbronnen.⁵² Eén van de grote vertegenwoordigers van de Historische Rechtsschool, Friedrich Julius Stahl, liet in 1840 *Die Kirchenverfassung nach Lehre und Recht der Protestanten* verschijnen. De jurist Ämilius Ludwig Richter maakte zich voor kerkhistorici verdienstelijk met grote edities zoals *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. Urkunden und Regesten zur Geschichte des Rechts und der Verfassung der evangelischen Kirche in Deutschland* (1846) en *Canones et decreta concilii Tridentini* (1853). Voor Nederland kan gewezen worden op de editie van de *Oude kerkordeningen der Nederlandsche hervormde gemeenten (1563-1638)* van C. Hooijer die in 1865 verscheen.

Het was echter niet alleen de invloed van de Historische Rechtsschool die gedurende het laatste kwart van de 19^e eeuw en de eerste helft van de 20^e eeuw de belangstelling voor de beoefening van het historische kerkrecht stimuleerde. Ook het ontstaan van en later de ontwikkelingen binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland leverden een krachtige extra impuls daarvoor.⁵³ Mede tegen die achtergrond kunnen de edities van de acta van de 16^e-eeuwse synoden door Rutgers en van die van de particuliere synoden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620 door Reitsma en van Veen worden geplaatst.⁵⁴ Naast de rechtsgeschiedenis van de oude kerkorden en de totstandkoming daarvan op de verschillende synodes (zij waren immers de scheppers van het gereformeerde kerkrecht in formele zin bij uitstek) stonden toen vooral ook vragen rond de bevoegdheden en het gezag van plaatselijke kerkenraden en ‘meerdere’ vergaderingen in het middelpunt van de belangstelling. Tegen het einde van de 19^e eeuw ontstond er een polemiek tussen enerzijds met name De Savornin Lohman en Rutgers, die de volle nadruk legden op de zelfstandigheid van de afzonderlijke plaatselijke gemeenten en Kleyn en Van Veen anderzijds die veel meer de eenheid van de kerk beklemtoonden. In die polemiek kwamen uiteraard ook de classis, haar bevoegdheden en de inrichting van het klassicale bestuur aan de orde. In zijn dissertatie over de classis Dordrecht behandelt C.A. Tukker deze pennestrijd.⁵⁵ Hij kiest daarbij (in navolging van H.G. Kleyn⁵⁶) duidelijk voor het standpunt waarbij de classes worden gezien als ‘tussenvergaderingen, die over de vrijheid der afzonderlijke gemeenten waakten en de eenheid der Kerk afbeelden’ tegenover een visie die het primaat legt bij de plaatselijke gemeenten en hun kerkenraden. Mogelijkerwijs komt bij iemand als de genoemde Kleyn ook een vorm van centralistisch denken, dat zo kenmerkend was voor de 19^e- en 20^e-eeuwse politieke geschiedschrijving, om de hoek kijken.⁵⁷

In het voorgaande is het fenomeen ‘classis’ vooral benaderd vanuit de optiek van het (historische) kerkrecht. Dit betekent echter niet dat de classis een exclusief onderzoeksdomain van kerkrechtshistorici was. Integendeel: door schaarste aan bewaard gebleven stukken uit de late 16^e en de 17^e eeuw van plaatselijke gemeenten, zijn de klassicale archivalia (en dan vooral de acta) veel gebruikt als substituutbron

---

⁵² Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 4.

⁵³ Zie bijv. het artikel over de kerkhistoricus S.D. van Veen in *BLGNP* V, 516: ‘De kerkelijke ontwikkelingen, met name het beroep van A. Kuyper c.s. op de oude kerkorde, prikkelden Van V. tot bestudering van de periode voor 1816.’

⁵⁴ Zie voor deze edities de literatuurlijst. Vgl. ook de publicatie van het *Kerkelijk handboekje* door G.H. Kersten (Utrecht, 1937) met tekstedities van het convent van Wezel, de synode van Emden, Dordrecht etc.

⁵⁵ En dan met name voor zover die plaatsvond aan het eind van de 19^e eeuw: zie Tukker, *De classis Dordrecht*, 24-28. Voor een overzicht van de latere discussie zie: M. Golverdingen, *De strijd om het kerkrecht in de Gereformeerde Kerken in Nederland van 1926 tot 1944*. Over deze discussie eveneens: Van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, 217-234.

⁵⁶ Zie over hem het artikel in *BLGNP* IV 254-255. Kleyn schreef het boek *Algemeene kerk en plaatselijke gemeente*, waarin de ‘kern van zijn visie was dat de rol van de classis t.o.v. de plaatselijke gemeente in de eerste eeuw van het ontstaan van de publieke kerk zo groot was geweest dat het gerechtvaardigd was ook nu het accent te leggen op het kerkverband ...’

⁵⁷ Fruin was daarvan met zijn *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* een sprekend voorbeeld, zie hierover Groenveld, *Regeren in de Republiek*, 4-7.

door beoefenaren van de lokale kerkgeschiedenis.⁵⁸ Natuurlijk konden de klassicale archieven slechts ten dele voorzien in de lacunes van de plaatselijke kerkenraadsarchieven, mede vanwege de omstandigheid dat ook zij de tussenliggende eeuwen niet helemaal ongeschonden zijn doorgekomen. En ook al zijn er wel klassicale archivalia voorhanden, dan nog blijft het een feit dat zij maar een beperkte overlap hebben met lokale kerkelijke archivalia. Plaatselijke kwesties kwamen immers alleen dan op de classis aan de orde als de classis daar ook een rol in had of zichzelf toeënde (zoals in het beroepingswerk) dan wel als de kerkenraad daar zelf behoefte aan had (zoals bemiddeling in conflictsituaties). Maar het is in het historisch bedrijf nu eenmaal een veel voorkomend verschijnsel dat het ontbreken van direct bronnenmateriaal de betekenis van meer indirecte bronnen navenant doet toenemen.⁵⁹ Voor de beeldvorming van de 16^e- en 17^e-eeuwse geschiedenis van verreweg de meeste plaatselijke kerkelijke gemeenschappen zijn de klassicale acta dan ook onmisbaar, ook al blijft dat beeld noodgedwongen fragmentarisch.

Met betrekking tot het classicaal archief als leverancier van lokaal feitenmateriaal moet in het geval van de classis Brielle gewezen worden op H. de Jager, eertijds predikant in Brielle en scriba van de classis en later archivaris,⁶⁰ die in 1883 in *De Brielsche archieven* een artikel publiceerde over de eerste predikanten te Heenvliet,⁶¹ welk artikel hij vervolgde met een reeks artikelen in het tijdschrift *De Navorscher* over de vroegste predikanten in de andere plaatsen in de classis. Deze serie, op basis van de oudste klassicale acta, kreeg weer een vervolg in een lange reeks artikelen in hetzelfde tijdschrift,⁶² waarin (soms lange) citaten uit de klassicale acta als het ware aan elkaar werden gepraat. De ijverige Brielse predikant bood het geïnteresseerde lezerspubliek, geheel in overeenstemming met het karakter van *De Navorscher*,⁶³ een grote hoeveelheid lokale historische wetenswaardigheden, maar aan een meer diepgaande beschouwing over de rol, de betekenis en het functioneren van de classis kwam hij niet of nauwelijks toe.

In dit verband moet ook het in 1868 in twee delen verschenen werk van H.Q. Janssen *De kerkhervorming in Vlaanderen* worden gememoreerd.⁶⁴ Het is vooral belangrijk omdat het de editie van acta van de classes Brugge en Sluis en van enkele classes uit Oost-Vlaanderen bevat, te meer daar in de eerste opbouwperiode van de gereformeerde kerk in de Noordelijke Nederlanden de relaties met Vlaanderen intensief waren. Het eerste deel lijkt qua inhoud sterk op de artikelenreeks van de Jager: het geeft in alfabetische volgorde veel feitenmateriaal over de plaatselijke kerkgeschiedenis van een groot aantal Vlaamse steden en dorpen. Het tweede deel (waarin ook de genoemde acta zijn opgenomen) bevat een doorsnee van de inhoud van de acta aan de hand van diverse onderwerpen die op de classis aan de orde kwamen maar:

‘Wij bepalen ons alleen tot het bespreken van (...) merkwaardige punten, en wij hopen er den beminnaars van de kerkgeschiedenis eenig genot mede te verschaffen.’⁶⁵

Daarmee moeten we ons voorlopig tevreden stellen. Niettemin moeten we Janssen zien als een pionier als het gaat om de ontsluiting van classicaal bronnenmateriaal.

---

⁵⁸ Zie bijvoorbeeld Braber, *Historie Nederlandse hervormde kerk Middelbarnis*.

⁵⁹ ‘Ten laatste vormen de acta een niet te onderschatten bron voor de regionale en de plaatselijke geschiedenis, met name ook waar lokale bronnen niet meer beschikbaar zijn’, J. Roelevink in ‘Algemene inleiding’ tot de hierna te bespreken RGP-uitgaven van de klassicale acta 1573-1620.

⁶⁰ Zie over hem: *BLGNP* IV, 227 en Van Slee, ‘Levensbericht van Hendrik de Jager’.

⁶¹ De Jager, ‘De eerste predikanten der Hervormde Gemeente te Heenvliet’.

⁶² Zie de literatuurlijst.

⁶³ Vgl. de ondertitel van het tijdschrift: ‘een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer, tusschen allen die iets weten, iets te vragen hebben, of iets kunnen oplossen.’

⁶⁴ Janssen, *De kerkhervorming in Vlaanderen*.

⁶⁵ *Ibidem* II, 4.

Een belangrijke mijlpaal in de ‘classicale historiografie’ was het initiatief van de kerkhistoricus J.N. Bakhuizen van den Brink tot uitgave van de classische acta. Samen met J.P. van Dooren, archivaris van de Hervormde Kerk, werd in 1949 begonnen met de transcriptie van de acta van de classis Dordrecht vanaf 1573, later door C.A. Tukker voltooid tot 1609. In een in 1950 door de Rijkscommissie voor de Vaderlandse Geschiedenis opgesteld overzicht van bronnenmateriaal ‘waarvan de uitgave wenselijk is’ wordt gesteld dat het van primair belang was ‘voor de geschiedenis der Nederlands Hervormde Kerk, de verhouding van kerk en staat, de betrekkingen van het Nederlandse protestantisme tot dat in andere landen, dat de Synodale en Classicale Acta gepubliceerd worden’ en even verder: ‘de classische acta verdienen intussen minstens evenveel, zelfs meer aandacht dan de synodale, omdat zij een nog directer aanraking geven met het historisch gebeuren.’⁶⁶ Deze motivering laat zien dat kerkjuridische vraagstellingen inmiddels wat meer naar de achtergrond waren verschoven ten gunste van meer cultuurhistorisch en sociaalhistorisch geïnspireerde vragen.

Bakhuizen van den Brink heeft vervolgens een plan uitgewerkt voor een integrale uitgave van de classische acta van Zuid-Holland.⁶⁷ De Rijkscommissie plaatste echter vraagtekens bij de omvang van dit ambitieuze project.⁶⁸ Men dacht eerder aan een beperking tot de ‘voornaamste’ classes: Dordrecht, Delft en Brielle.⁶⁹ En was het niet evenzeer de moeite waard om ook classes van andere gewesten er bij te betrekken? Uiteindelijk is besloten een selectie van de classische acta van de Nederlandse Hervormde Kerk van 1583-1620 te publiceren in de kleine serie der Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP), waarbij werd gedacht aan een opzet in acht of negen delen.⁷⁰ Een integrale uitgave van de acta van alle classes is dus nooit de bedoeling geweest.

Ook in deze meer beperkte opzet bleek het een project van de lange adem: pas in 1980 verscheen het eerste deel met de acta van de classis Dordrecht van 1573 – 1600. In dit eerste deel wordt door Van Dooren en Tukker ook een motivering gegeven voor de uitgave van de acta. Uiteraard wordt dan gewezen op hun functie als bron voor de geschiedschrijving van het plaatselijke en regionale kerkelijke leven. Maar daarnaast ontleen de classische acta ook hun betekenis aan de middenpositie van de classes tussen kerkenraden en provinciale synoden. Zij vormden immers het gremium dat de synodevergaderingen voorbereidde en vervolgens de synodale besluiten tot uitvoering bracht. Voor de beoefening van de kerkgeschiedenis zijn de acta dan ook van ‘het hoogste belang’ en niet alleen daarvoor: ‘ook de ontwikkeling van het kerkrecht kan tot op zekere hoogte uit de classische besluiten worden afgelezen.’ Daarnaast kunnen zij - nog steeds volgens Van Dooren en Tukker - gebruikt worden voor ‘een stuk geleedengeschiedenis en voor biografische doeleinden.’⁷¹ Hieraan kan worden toegevoegd dat, om zicht te krijgen op de calvinisering van het platteland, we niet om de classische acta heen kunnen ook al zullen zij tal van detailvragen op plaatselijk niveau niet kunnen beantwoorden. De classes vormden echter wel het instrument van de calvinisering bij uitstek.⁷²

---

⁶⁶ De volledige titel van genoemd overzicht: ‘Overzicht van bronnen waarvan de uitgave wenselijk is voor de studie der cultuurgeschiedenis van Nederland’ in: *Drie rapporten over de uitgave van bronnen voor de Nederlandse geschiedenis*, 35-49; de aangehaalde citaten: *ibidem*, 42-43.

⁶⁷ Rapport van 11 sept. 1953 door Bakhuizen van den Brink (NA, Archief Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, inv.nr. 191).

⁶⁸ Eenmaal gerealiseerd zou de totale omvang naar schatting 5370 gedrukte pagina’s omvatten.

⁶⁹ Notulen vergadering Rijkscommissie 30 sept. 1953 (NA, Archief Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, inv.nr. 191).

⁷⁰ Brief van de minister van Onderwijs en Wetenschappen van 24 feb. 1954 (NA, Archief Rijkscommissie voor de Vaderlandse Geschiedenis, inv.nr. 293); de bedoeling was: de eerste drie of vijf jaar na 1573 integraal, daarna bekorte weergaven; zie verslag over het jaar 1954 (NA, Archief Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, inv.nr. 362, aldaar 25).

⁷¹ Zie de Algemene Inleiding in: Van Dooren (ed.), *Classicale acta Dordrecht 1573-1600*, VIII-IX. Vgl. de nogal kritische recensie over dit deel door Knetsch, ‘Een classis in wording’.

⁷² Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 9. Zie ook Duke, *Reformation and revolt*, 227 – 268.

Het vervolgdeel van de classis Dordrecht betreffende de jaren 1601 - 1620 kwam uit in 1991. Inmiddels is in totaal een achttal delen verschenen die, behalve de acta van de classis Dordrecht, ook de acta van de Overijsselse classes, de Zeeuwse classes Walcheren en Zuid-Beveland en de acta van andere Hollandse classes als Delft en Delfland, Rotterdam en Schieland, Leiden, Woerden en Gorinchem bevatten. In 2003 heeft het bestuur van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, gezien het bereikte aantal delen met 'bovendien een redelijke geografische spreiding' besloten niet langer nieuwe uitgaven van classicaal acta in de RGP-serie op te nemen. Reeds lopende projecten betreffende de acta van de classes zouden nog worden voltooid. Zo zijn in de zomer van 2012 nog de acta van de Gelderse classes verschenen. Volledigheidshalve wordt nog gewezen op de uitgave van de acta van een drietal Friese classes door J.J. Kalma, te weten Sneek, Bolsward-Workum en Franeker.⁷³

Beperken we ons tot het zuidwesten van Nederland dan wordt met de bovengenoemde delen van de RGP-serie een groot aangesloten gebied gedekt met uitzondering van de classis Voorne en Putten (Brielle).

Ruim voor het eerste deel van de classicaal acta van Dordrecht werd uitgegeven, in 1965, promoveerde Tukker bij J.N. Bakhuizen van den Brink in Leiden op een dissertatie over de classis Dordrecht van 1573 tot 1609.⁷⁴ Hij liet de periode van de Bestandtwisten dus buiten beschouwing. Het werk is volgens de schrijver 'een poging tot het beschrijven van kerkelijke zaken op grond van een classicaal archief uit Noord-Nederland over het slot van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw', waarbij de acta worden vergeleken met die van de nationale en provinciale synoden, met name die in Holland.⁷⁵ Na een hoofdstuk over de geografische omvang van de classis Dordrecht en de afsplitsing van enkele naburige classes ordent Tukker de stof, die hem door de acta wordt aangereikt, rond een drietal thema's: kerkorde en kerkrecht, kerk en overheid en als laatste de dienaren des Woords en de eredienst. In het hoofdstuk over kerkorde en kerkrecht gaat het dan vooral over de relatie met de plaatselijke gemeenten en kerkenraden en met de synoden. De armenzorg, het onderwijs, het beroepingswerk en de bezoldiging van prepredikanten waren de terreinen waarop classicaal bestuur en overheid elkaar ontmoetten. Tenslotte doet Tukker uit de doeken hoe de classis omging met haar dienaren: toelating en recruterende, toezicht en tuchtuitoefening zijn de onderwerpen die dan aan bod komen. Tukker blijft dicht bij zijn primaire bron en zijn aandacht ging dan ook vooral uit naar het optreden van het instituut classis *an sich* en niet zo zeer naar het functioneren van de classis in een bredere maatschappelijke context. Concluderend stelt hij tenslotte vast

'(...) dat de positie van de classis – en van de meerdere vergaderingen in het algemeen – tijdens de organisatie van de Gereformeerde Kerk in ons land een andere is geweest, dan zoals die in het kerkelijk recht bedoeld was. Letten wij op de teruggedrongen positie van ouderlingen en diakenen in de meerdere vergaderingen en het praevaleren van predikanten en hun oordeel, en nemen wij tevens in aanmerking, in hoeveel gevallen de bezetting van een predikantsplaats niet afhing van een beroep door de vakante gemeente, doch geregeld werd door de classis, eventueel in overleg met hoge of lage overheid, dan blijkt de classis een meer gezaghebbende en tevens meer omvattende plaats te hebben gehad, dan men van een meerdere vergadering tussen gemeente en synode geneigd zou zijn te veronderstellen. (...) De mate van afhankelijkheid der gemeenten van de classis was bijgevolg groter dan de invloed, die zij door vertegenwoordiging op de classis konden uitoefenen.'⁷⁶

---

⁷³ Kalma, *Een kerk in opbouw. Classisboek Sneek 1583-1624*; id., *Een kerk in opbouw. Bolsward-Workum 1600-1633*; id., *Een kerk in opbouw. Classisboek Franeker 1636-1658*.

⁷⁴ Tukker, *De classis Dordrecht*. In het eerder genoemde artikel van Knetsch, 'Een classis in wording', worden *en passant* ook enkele kritische noten gekraakt omtrent deze dissertatie.

⁷⁵ *Ibidem*, 1. Aan het slot stelt Tukker dat zijn werk moet worden opgevat als 'een proeve van beschrijving van een classicaal archief', *ibidem*, 185.

⁷⁶ Tukker, *De classis Dordrecht*, 180-181.

In het licht van het voorgaande mag de eerste zin van dit citaat wel onderstreept worden: een benadering vanuit het praktisch functioneren van de classis levert – zoveel is wel duidelijk geworden – een nieuwe, andere kijk op de classis op dan een zuiver formeel-kerkjuridische invalshoek. En verder komt naar voren dat het optreden van de Dordtse classis ten opzichte van de gemeenten initiërend en directief is geweest waarbij Dordrecht zelf, door zijn ligging en gekwalificeerde predikanten ‘zo niet een overheersende, dan toch een beheersende plaats’ innam. Zodoende is de classis Dordrecht het model geworden voor een goed en strak georganiseerde classis. In een dergelijke classis werd de gehele periode tussen twee ordinaris vergaderingen (inclusief de extraordinaris vergaderingen en de bijeenkomsten van gedeputeerden, die tussen de vergaderingen door de lopende zaken waarnamen) gezien als een eenheid. Bij een losser georganiseerde classis legden de gedeputeerden hun overleg niet schriftelijk vast en werden vaker extraordinaris vergaderingen belegd om onvoorziene zaken af te handelen.⁷⁷

Het werk van Tukker heeft lange tijd de visie op de classis in de late 16^e en vroege 17^e eeuw bepaald. Zo nam A.Th. Van Deursen in zijn *Bavianen en Slijkgeuzen*, waarvan de eerste druk verscheen in 1974, het beeld van Tukker over en komt tot zijn sindsdien vaak geciteerde bondige uitspraak: ‘Men mag de Hollandse kerk bijna wel definiëren als een samenstel van classicale verbanden.’⁷⁸ Maar richtte Tukker zich nog geheel op het instituut classis als zodanig, Van Deursen nam, in combinatie met kerkenraadsacta van diverse plaatselijke gemeenten en andere archivalia, het classicaal archief juist als vertrekpunt om zicht te krijgen op kerk en samenleving in de late 16^e en vroege 17^e eeuw. Het samengaan van kerkgeschiedenis en sociale geschiedenis leidde tot verrassende en vernieuwende inzichten in ‘kerk en kerkvolk’ en de denkbeelden en motieven die een rol speelden bij de massa van het volk.⁷⁹

Hoeveel waars er op zich zelf genomen in Van Deursens visie op de kerk als ‘een samenstel van classicale verbanden’ ook moge schuilen, het was een beeld gebaseerd op onderzoek van één classis, weliswaar een heel belangrijke, zo niet de belangrijkste, maar toch. Tukker geeft dan ook zelf aan dat meer zekerheid pas kan worden verkregen wanneer ‘de acta van andere classes in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden worden uitgegeven en bewerkt.’⁸⁰ Na Tukkers studie zouden er nog een kleine dertig jaar over heen gaan voordat in Nederland een volgende speciale studie over één van de classes zou verschijnen. In 1994 promoveerden P.H.A.M. Abels en A.Ph.F. Wouters in Nijmegen op de ‘dubbeldissertatie’ *Nieuw en ongezien* over de classis Delft en Delfland, een tweedelig werk dat verscheen voor de teksteditie van de acta van deze classis. Het eerste deel van deze dissertatie concentreert zich op *De nieuwe kerk* terwijl het tweede deel de blik naar buiten richt op *De nieuwe samenleving*.⁸¹ Zo komen we als vanzelf terecht bij de vraag of Tukkers zojuist geciteerde conclusies over de classis nu worden gecorrigeerd door het reeds gememoreerde onderzoek door Abels en Wouters naar de classis Delft en Delfland of juist bevestigd. Het antwoord luidt: wel genuanceerd maar niet principeel gewijzigd.

Het eerste, direct in het oog lopende, verschil met de studie van Tukker is de omvang. De ondertitel van het onderzoek van Abels en Wouters luidt: *Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621*, hetgeen al aangeeft dat deze, veel bredere en meer dan ‘Tukker’ omvattende, studie is geschreven vanuit een sociaal-historische invalshoek. De studie ‘beschrijft en analyseert de calvinisering in een Hollandse

---

⁷⁷ Zie de ‘standaard’-inleiding van J. Roelevink op de edities van de classicale acta, bijv. Abels en Wouters (ed.), *Classicale acta Delft*, IX. Hierdoor geïnspireerd spreekt Verschoor over het ‘Dordtse’ model in tegenstelling tot het later te bespreken ‘Delftse’ model; Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, XXI.

⁷⁸ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 5 en in bijgaande noot: ‘(...) heeft Tukker in zijn boek over de classis Dordrecht overtuigend aangetoond, dat de classis de spil was van het kerkelijk leven.’ Het is ironisch dat dit ene, in de hoofdttekst hierboven weergegeven, citaat van Deursen zo vaak is aangehaald: als er één boek is waarin óók het kerkelijk leven op het grondvlak van de kerk in zo ruime mate wordt belicht dan is dat wel bij uitstek dit verrijkende boek van Deursen.

⁷⁹ Zie zijn ‘Woord vooraf’ in *Bavianen en slijkgeuzen*. Hierover ook Roodenburg, *Onder censuur*, 15-16, een werk dat daar zelf ook een voorbeeld van is.

⁸⁰ Tukker, *De classis Dordrecht*, 185.

⁸¹ Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien*, 2 dln. Wouters nam het eerste deel voor zijn rekening, Abels het tweede.

regio over de eerste halve eeuw na de politieke en kerkelijke omwenteling van 1572'. Met 'een Hollandse regio' wordt dan bedoeld het gebied van de classis Delft en Delfland (die weer niet samenviel met het hoogbaljuwschap of hoogheemraadschap van Delfland). In het eerste deel wordt 'calvinisering' opgevat als de vestiging en opbouw van de nieuwe gereformeerde kerk.⁸² Naast de classis als kerkelijk bestuurslichaam is er ook aandacht voor de kerkelijke gemeenten en de kerkgangers zelf, de kerkelijke ambten en de ambtdraggers waarbij een apart deel is gewijd aan de predikanten.

De classis is dus hier 'slechts' één van de aspecten van het kerkelijk leven. Beide auteurs concluderen dat de classis Delft meer een dienstverlenend lichaam was ten behoeve van vooral de plattelandsgemeenten terwijl de kerkenraad van Delft tamelijk zelfstandig zijn eigen weg ging. Ten opzichte van Tukker (en van Deursen) leggen Abels en Wouters dus wat meer gewicht in de schaal van de autonomie van de plaatselijke gemeenten en wat minder in de schaal van de dirigerende rol van de classis. Ook zijn zij voorzichtiger dan Van Deursen in het bestempelen van de classis als het instrument bij uitstek van de calvinisering. Wel heeft de classis in de regio een belangrijke rol gespeeld 'bij de doorwerking van de synodale besluiten en richtlijnen naar de plaatselijke gemeenten toe, de binding van de predikanten aan kerkorde en belijdenis en het samenbrengen van de afzonderlijke kerken in het bredere kerkverband'. Binnen de classis zelf speelden de Delftse predikanten een belangrijke rol.⁸³ Kortom:

'De toezichhoudende en regulerende taken die de classis als 'meerdere' vergadering uitoefende, hebben niet geleid tot een classicale heerschappij over de gemeenten, waarbij de zelfstandigheid van de plaatselijke kerken in het geding kwam. Meestal was het juist de zorg voor het welzijn van de gemeenten die de classis in beweging deed komen, vaak op verzoek van die gemeenten zelf. De classis trachtte in haar dagelijkse werkzaamheden de voorwaarden en omstandigheden te creëren voor een vrije en zelfstandige ontplooiing van de lokale kerken. Classicale autoriteit en gemeentelijke zelfstandigheid bleken daarbij zeer goed samen te gaan.'⁸⁴

Als voorbeeld van een classis met een niet erg dirigerend optreden is de classis Delft het model geworden van een 'losjes' georganiseerde classis in tegenstelling tot het eerder beschreven 'Dordtse' model. De Delftse classis kende geen vaste gedeputeerden. Wouters stelt dat daarmee ook het classicale gezag steeds van tijdelijke aard was. Zodra de classicale vergadering weer uiteen was gegaan 'kon de classis haar gezag niet meer effectief uitoefenen'.⁸⁵ Maar dat is zeer de vraag. Het feit dat een bestuursorgaan periodiek vergadert doet aan het permanente karakter van het gezag niets toe of af. Bovendien: de classis kon immers altijd en op elk moment als dat nodig was een extraordinaris vergadering bijeenroepen; de classis Delft heeft ook ruimschoots van die mogelijkheid gebruik gemaakt. Daarnaast zullen we in het vervolg nog zien dat na 1586 de classis ook tussen de vergaderingen door toezicht kon uitoefenen door de *visitatores classis*.⁸⁶

In het tweede deel beschrijft Abels de calvinisering in de zin van 'de pogingen van de Gereformeerde Kerk, in het bijzonder van haar voorgangers en vergaderingen, om invloed uit te oefenen op zowel het doen en laten van haar eigen leden, als op het sociale leven in haar omgeving'.⁸⁷ De uitoefening van de kerkelijke tucht, het via de overheid trachten de samenleving naar gereformeerde normen te reguleren, het onderwijs en de armenzorg zijn de onderwerpen die nu de revue passeren. De schijnwerpers zijn in dit sociaal-historisch georiënteerde deel dan ook niet zo zeer gericht op de classis als instituut maar op de te reformeren samenleving en haar geestelijk leven.

Doordat zij niet werd gepubliceerd is de studie *Protestantization in the Northern Netherlands. A case study, the classis of Dordrecht 1572-1640* van de Amerikaan John Paul Elliott, waarop deze in 1990 aan de Columbia

---

⁸² Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 15.

⁸³ Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 184-185.

⁸⁴ *Ibidem*, 530.

⁸⁵ Zie hiervoor noot 77. Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 138.

⁸⁶ Zie hierna pag. CXXIV.

⁸⁷ Abels en Wouters, *Nieuw en ongezien* I, 15.

Universiteit in New York promoveerde, hier in Nederland aanvankelijk tamelijk onopgemerkt gebleven.⁸⁸ Elliott knoopt aan bij de in 1990 al achterhaalde visies van Geyl en Rogier over een gedwongen of opgedrongen ‘protestantisering’. Hoewel naar zijn mening de studie van Tukker een bijdrage levert tot het begrip van de ‘protestantisering’ in de classis Dordrecht blijft het toch ‘traditional church history focusing on the actions of a particular ecclesiastical body. In this regard, the classis of Dordrecht still needs a Van Deursian case study of protestantization’.⁸⁹ Wat hij daaronder verstaat wordt duidelijk in het vervolg. Van Deursen, zo zegt hij, ‘has put the discussion of protestantization on a completely different footing. His *Bavianen en Slijkgeuzen* shifted the focus of the debate from the discussions of provincial synods and estates to the level of the classis and parish’.⁹⁰ Of hier de term ‘protestantization’ gelukkig gekozen is, is maar de vraag gezien het nauwe verband van deze term met de visies van Geyl en Rogier. De studie biedt evenwel veel materiaal voor een vergelijking tussen de classis Dordrecht en de classis Brielle.

Een publicatie, die we hier volledigheidshalve niet ongenoemd willen laten, is de artikelenbundel *Geloof, opbouw en strijd* over de geschiedenis van de naburige classis Rotterdam.⁹¹ Dit boek, hoewel wetenschappelijk verantwoord, draagt –aldis het ‘Woord vooraf’– geen strikt wetenschappelijk karakter. ‘Als lezers is behalve aan kerkhistorici gedacht aan de vele ambtsdragers binnen de classis en daarbuiten die zich betrokken weten bij het wel en wee van de kerk(en), velen die zelf ooit naar classicale vergaderingen zijn geweest’.⁹²

Uitgebreider dan gebruikelijk is de door J. Roelevink verzorgde inleiding bij de RGP-editie van de classicale acta van de classes Leiden en Woerden die in 1996 het licht zag.⁹³ Deze classes hadden een in territoriaal opzicht nogal complexe wordingsgeschiedenis. Aanvankelijk één classis, die – om een ingewikkeld verhaal maar ruwweg in één zin samen te vatten – na een splitsingsproces van zeven jaar vanaf 1594 als twee classes verder ging: de classis Leiden en de classis Woerden.⁹⁴ Het feit dat de classis Leiden de universiteit binnen haar grenzen had gaf haar een eigen karakter en was er oorzaak van dat de Leidse classis veel meer dan de andere classes examens afnam. Kenmerkend is ook een van meet af aan veel dominanter optreden van de stad Leiden ten opzichte van de classis dan dat van het Brielse stadsbestuur tegenover de classis Voorne en Putten.⁹⁵ De classis had dan ook een vaste vergaderplaats: de kerkekamer van de Pieterskerk terwijl de Brielse classis stelselmatig ook in de dorpen vergaderde. Met de brandhaard van het conflict tussen remonstranten en contraremonstranten bijna letterlijk om de hoek van de straat viel de classis Leiden uiteindelijk in 1618, dus toch nog vrij laat, in twee delen uiteen. Na de Dordtse synode ‘moest een nieuw evenwicht worden gevonden in de relatie met het eveneens aangepaste bestuur van de stad’.⁹⁶

Van de classis Woerden zijn slechts de acta vanaf 1617 bewaard gebleven. De vroegere acta zijn slachtoffer geworden in de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten die in de classis Woerden ook diepe sporen trok. Het bekende beeld van stadspredikanten strevend naar versteviging van de positie van de stad vinden we ook hier terug overigens zonder dat het stadsbestuur van Woerden er in slaagde van de classis een verlengstuk van haar invloed te maken.⁹⁷

---

⁸⁸ Zie literatuurlijst. Noch in de *Bijdragen en mededelingen voor de geschiedenis van Nederland*, noch in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* is de studie gerecenseerd. Ook bij Abels en Wouters wordt zij niet genoemd, bij Geudeke terloops.

⁸⁹ Elliott, *Protestantization in the Northern Netherlands*, 56.

⁹⁰ Elliott, *Protestantization in the Northern Netherlands*, 41.

⁹¹ Ten Boom e.a. (ed.), *Geloof, opbouw en strijd*.

⁹² *Ibidem* 7.

⁹³ Deel V, bewerkt door M. Kok.

⁹⁴ Roelevink, ‘Inleiding classes Leiden en Woerden’, XIX-XXVII.

⁹⁵ *Ibidem*, XXVII-XXX.

⁹⁶ *Ibidem*, XXXIV.

⁹⁷ *Ibidem*, XXXVII-XXXVIII.

Enkele jaren terug, in 2008, verscheen in de RGP-serie *Classicale acta 1573-1620* als deel VIII de editie van de acta van de classis Gorinchem (1579-1620), bewerkt door A.J. VerVerschoor. Dit deel is in zoverre bijzonder omdat het diende als dissertatie aan de Leidse universiteit en om die reden ook voorzien is van een zeer uitgebreide inleiding op de acta die 162 pagina's beslaat.

Verschoor loopt een aantal eigen kenmerken van de classis Gorinchem na.⁹⁸ In de eerste plaats was er de omvang van deze classis: in aantal predikantsplaatsen was het na Dordrecht de grootste classis van Zuid-Holland.⁹⁹ Een tweede eigenaardigheid betrof het feit dat de classis Gorinchem niet werd gedomineerd door één stad. Het Hollandse Gorinchem was weliswaar de meest aangewezen kandidaat voor de positie van *primus inter pares* maar 'haar leidinggevende ambities werden lange tijd door anderen betwist' zoals door het Gelderse Zaltbommel, de graven van Buren en Culemborg en de heer van Vianen. Binnen de classis ontstonden 'ringen' van gemeenten (Vianen, Arkel, Heusden en Altena) die verregaande bevoegdheden kregen.¹⁰⁰ Verder had de classis op het platteland te maken met een ongewoon aantal ambachtsheren en heren van vrije heerlijkheden zoals Culemborg en Vianen. Kortom: 'seculiere verhoudingen drukten (...) zwaar op het bestuurlijke functioneren van de classis.' Tenslotte komt het eigen karakter van de classis tot uiting in een tweedeling in een deel ten noorden en een deel ten zuiden van de Merwede. Had de Reformatie zich in het noordelijk deel al vrij vroeg gevestigd; in het zuidelijk deel was de invloed van het herlevende katholicisme goed merkbaar.

Verschoor concludeert uiteindelijk dat de classis Gorinchem qua karakter ongeveer het midden houdt tussen de strak georganiseerde 'moederclassis' Dordrecht en de losser georganiseerde classis Delft.

'Geheel conform de staatkundige en politieke context van de Republiek in de eerste decennia van haar bestaan, was ook in de institutionele organisatie van de gereformeerde kerk sprake van een grote diversiteit, zelfs van particularisme.'¹⁰¹

Enerzijds was de speelruimte beperkt en was de classis genoodzaakt compromissen te sluiten; anderzijds was door het ontbreken van kerkenraden haar gezag in veel gemeenten onevenredig groot.¹⁰² Verder stelt Verschoor dat in het proces van protestantisering de classis een 'doorslaggevende' rol speelde.¹⁰³

Een recente bijdrage tot de kennis van de classes in de beginperiode van het bestaan van de Gereformeerde kerk in het gewest Holland is de studie van E. Geudeke over *De classis Edam 1572-1650. Opbouw van een kerk in een verdeelde samenleving*. In de eerste decennia hield de classis Edam zich vooral bezig met 'de verspreiding van de nieuwe leer via de vestiging van nieuwe predikantsplaatsen' en met het toezicht op de predikanten. Het beeld dat Geudeke schetst van de classis Edam is dat van een niet al te dominante classis. Wees de classis ongevraagde inmenging door meerdere vergaderingen met klem af, ook ten aanzien van lokale kerkenraden was de classis terughoudend:

'De classis heeft er niet voor gekozen haar visies op te leggen aan kerkenraden. De classicale invloed op het lokale gemeenteleven beperkte zich hoofdzakelijk tot de beroepingsprocedures en het opzicht op predikanten en schoolmeesters. Het uitblijven van verdere conflicten lijkt erop te wijzen dat deze controle op hoofdpunten

---

⁹⁸ Verschoor (ed.) *Classicale acta Gorinchem*, XXIII-XXIV.

⁹⁹ Nemen we 1600 als peiljaar dan was het aantal predikantsplaatsen 40; drie jaar later was dit aantal overigens geslonken tot 21 na de afsplitsing van de classes Buren en Zaltbommel. De classis Dordrecht had in 1600 35 predikantsplaatsen; de classis Voorne en Putten 24.

¹⁰⁰ En kennelijk als soort 'subclasses' functioneerden. Of daarmee een extra niveau tussen classes en gemeenten werd gecreëerd is de vraag.

¹⁰¹ *Ibidem*, CLXXI.

¹⁰² *Ibidem*, CLXXII. Voorbeelden van gemeenten, die in de eerste jaren nog geen kerkenraad hadden, waren Arkel, Uitwijk, Heicoop en Lexmond: *ibidem*, LIX.

¹⁰³ Verschoor hanteert hier de term 'protestantisering' in plaats van calvinisering; *ibidem* CLXXV.

voldoende garanties bood voor het naar klassicale maatstaven goed functioneren van de lokale kerkelijke gemeenten.¹⁰⁴

Niettemin: voor de ‘opbouw van een nieuwe kerk in een verdeelde samenleving’ vervulde ‘de klassicale organisatie, meestal in de rug gesteund door de synodale vergaderingen, (...) een belangrijke rol (...) met name door de inzet en zorg voor de predikanten en voor de onderlinge eenheid.’¹⁰⁵

Valt nu de classis Edam ook ergens te plaatsen op de schaal tussen het ‘Delftse’ en ‘Dordtse’ classismodel? Zoals Verschoor deed met de classis Gorinchem plaatst Geudeke de Edamse classis

‘ergens tussen die van Delft en Delfland en die van Dordrecht (...). Minder strak georganiseerd dan in Dordrecht, maar wel werkend met een college van gedeputeerden, dat in de loop der jaren in gewicht toenam. Het classicaal gezag bleef zo ook tussen de gewone vergaderingen door in tact, zij het op een wat lager niveau, zodat de kerkenraden toch met enige regelmaat geraadpleegd werden via extraordinaire vergaderingen.’¹⁰⁶

Tenslotte verscheen in 2011 *Een eiland na de Reformatie. Schouwen-Duiveland 1572-1700* van Van Lieburg. Hoewel gebaseerd op archiefmateriaal van de classis Schouwen-Duiveland is de focus van dit boek niet zozeer gericht op de classis zelf als wel op het proces van gereformeerde confessionalisering zoals zich dat na 1572 in de samenleving tot ver in de zeventiende eeuw op het eiland heeft voltrokken. Omdat eerst vanaf 1607 de acta van deze classis bewaard zijn gebleven moet het beeld van de classis gedurende eind 16e en begin 17e eeuw helaas onvolledig blijven. Wel maakt Van Lieburg duidelijk dat het confessionaliseringsproces in Zeeland betrekkelijk snel en succesvol is verlopen¹⁰⁷ en daarin hebben de Zeeuwse classis een belangrijk aandeel gehad.

Hiermee is een ‘tour d’horizon’ gemaakt langs de publicaties van (kerk)historici rondom het fenomeen *classis*. Overzien we de historiografische ontwikkeling dan kunnen wel enkele lijnen worden getrokken. In de eerste decennia van de vorige eeuw was de interesse vooral gericht op de formeel-juridische aspecten. Behalve dat de toen actuele ontwikkelingen op kerkelijk gebied daar zeker mede voeding aan hebben gegeven was dat toch niet alleen een typische eigenschap waar alleen kerkhistorici mee behept waren. Integendeel: in de hele breedte van de geschiedbeoefening was duidelijk de invloed aanwijsbaar van de Historische Rechtsschool, en ook de kerkhistorici hebben zich daaraan niet kunnen onttrekken. Groenveld heeft bijvoorbeeld dezelfde tendenzen op het gebied van de geschiedschrijving van de Nederlandse Opstand geschetst: de vraagstellingen bij de institutionele geschiedenis schoven op van het juridisch-formele naar het materiële vlak waarbij werkwijze, functioneren, invloed op en van de omgeving etcetera in het blikveld van de historici kwamen te liggen.¹⁰⁸ Bij Tukker is een dergelijke verschuiving duidelijk zichtbaar in aanpak en vraagstelling. Niet het formeel-kerkjuridische aspect maar de werkwijze en het functioneren van de classis als instituut komen meer centraal te staan, waarmee een nieuwe dimensie wordt toegevoegd aan het statisch-juridische beeld van de classis.

Deze vraagstellingen werden al vrij snel daarna verrijkt met vragen van sociaal-economische aard: over welke sociaal-economische groepen in de samenleving gaat het precies, wat is hun economische achtergrond en vallen daar bepaalde lijnen in te ontdekken? Vanuit die invalshoek heeft Groenhuis de sociaal-economische positie van predikanten als groep onderzocht, later aangevuld door onderzoek van Lieburg naar de geografische herkomst van predikanten.¹⁰⁹ Al veel eerder werd door Van Deursen op

---

¹⁰⁴ Geudeke, *De classis Edam*, 482. Een interessante vraag is of hierin nog een ‘rekkelijkere’ mentaliteit van de Noord-Hollanders zichtbaar wordt.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 483.

¹⁰⁶ *Ibidem*, 178.

¹⁰⁷ Van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie*, 309-310.

¹⁰⁸ Zie Groenveld, ‘Beeldvorming en realiteit’ m.n. 61-70. Evenzo de inleidende beschouwing bij Cappen en Van Engen, ‘Stad door stadsrecht?’, 168-170.

¹⁰⁹ Zie Groenhuis, *De predikanten* en Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*.

inventieve wijze het werk van de classis verbonden met het kerkelijk leven op plaatselijk niveau en op het niveau van het gewone kerkvolk. Daarmee komt meteen ook een meer sociaal-historische benadering om de hoek kijken, een benadering die door Abels en Wouters wordt toegepast in hun omvangrijke werk over de gereformeerde kerk in het gebied van de classis Delft. Tegelijkertijd krijgen ook de deelnemers en functionarissen zelf de nodige aandacht, ondersteund door prosopografisch onderzoek. Ook in het werk van Geudeke over de classis Edam staat de relatie classis – samenleving in het centrum van de aandacht.